

Анастасія Безверха

У БОРОТЬБІ ЗА НАЦІОНАЛЬНУ ІДЕНТИЧНІСТЬ: МЕДІЙНЕ ПРЕДСТАВЛЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКОЇ ЦЕРКВИ

Статтю присвячено аналізу дискурсивної практики представлення Української греко-католицької церкви в українських медіа на основі вибірки медіа-матеріалів центральних телеканалів, друкованих та інтернет-видань за період із січня по червень 2011 р. Дослідження виявило несистематичність медійного представлення УГКЦ, а також наявність ідеологічного протистояння між різними групами видань за легітимацію УГКЦ як традиційної української релігійної громади.

Ключові слова: медійний дискурс, національна ідентичність, критичний дискурс-аналіз, конфлікт ідеологій.

Anastasia Bezverkha. In the struggle for the national identity: media representation of the Ukrainian Greek-Catholic Church.

The article examines discursive practice of representation of the Ukrainian Greek-Catholic Church in the Ukrainian media discourse. The study is based on the analysis of the media texts of the national TV channels, printed and online media during the period of January – June 2011. the analysis

shows the unsystematic character of the media representation of the UGCC, as well as reveals the ongoing ideological struggle between different groups of media over the legitimization of the UGCC as a traditional Ukrainian religious community.

Keywords: *Media discourse, national identity, critical discourse analysis, ideological struggle.*

Вступ. Дослідницькі питання та структура дослідження

Діяльність церков як соціальних інститутів є однією із багатьох об'єктів медійного представлення. Суспільні уявлення про вірян тієї чи іншої релігійної громади, їхній світогляд і цінності великою мірою формуються під впливом інформації, отриманої з мас-медіа. Окрім цього, через засоби масової комунікації самі члени релігійної громади дізнаються про діяльність і політичні пріоритети своєї церкви, про заяви її лідерів та конструюють уявлення про місце своєї релігійної громади в суспільстві та стосунки з іншими соціальними групами.

Об'єктом цього дослідження є представлення медійному дискурсові однієї з найбільших релігійних організацій України – Української греко-католицької церкви. Дослідження мало на меті, по-перше, проаналізувати представлення УГКЦ в основних друкованих, електронних та інтернет-медіа України, а по-друге, з'ясувати ключові засоби медійного конструювання ідентичностей вірян греко-католицької церкви.

Теоретичні засади дослідження

Дослідження базується на засадах соціального конструктивізму, розглядаючи соціальну категорію ідентичності як диманічний феномен, що твориться у кожному акті дискурсивної взаємодії. Зокрема, відбувається постійний взаємовплив між тим, як медіа конструюють певну ідентичність, і тим, як її сприймає аудиторія [4].

Дослідження ґрунтується на критичному аналізі медійного дискурсу та має на меті дослідити механізми впливу ідеологічних настанов, що їх поділяють різні медіа, на творені ідентичності УГКЦ та її прихильників. Методологія критичного дискурс-аналізу розглядає дискурсивну взаємодію як невідокремну частину взаємодії соціальної,

особливо в контексті владних стосунків [5]. У медійному дискурсі відбувається змагання між різними ідеологіями за натуралізацію своїх ідей і нормативних настанов. Під ідеологією я розумію широке коло ідей, які формують певний світогляд, пропонують ті чи інші значення та базуються на певних уявленнях про здоровий глузд. Адже ідеології дають відповіді на питання «про суть соціальних акторів і процесів та взаємодію між ними» [6, р. 87].

Окрім того, медіа, на думку Гнатюк, є потужним інструментом для конструювання національної ідентичності, наголошуючи на двох основних механізмах її творення: наявності певної (національної) культури та певних ознак, з якими група може себе асоціювати, та «іншуванню», тобто протиставленню себе іншим культурам чи групам [1]. Як буде показано в дослідженні, саме дискурсивні стратегії залучення й іншування активно використовуються у медіа для творення уявлення про «традиційність» греко-католиків в українській національній культурі, або ж для їхньої делегітимізації та підважування їхньої автентичності. За Бломартом, я розрізнятиму два види групової ідентичності: «приписана» – тобто сукупність тих рис, якими наділяють групу інші, та «обжита» – та, яку представники групи приписують собі самі [3]. Формування обох видів ідентичності відбувається під час безпосередньої та медійно опосередкованої дискурсивної взаємодії.

Медіа також серед іншого формують уявлення аудиторії про нормальне та звичне, проте оскільки уявлення про здоровий глузд завжди ідеологічне, медіа, які стоять на різних ідеологічних позиціях, часто мають дуже відмінні уявлення про «нормальне» й «загальноприйнятне». Кулик розрізняє терміни «нормалізація» та «натуралізація», розуміючи під першим творення уявлення про «нормальне» як поширене й загальноприйнятне, а під другим – укорінення певного уявлення як єдино можливої суспільної норми, здорового глузду [2].

Медіа відтворюють нерівність владних стосунків у суспільстві та сприяють збереженню status-quo, представляючи дії владних інститутів здебільшого некритично [2]. Критичний аналіз медійних текстів дозволяє виявляти й засуджувати таку нерівність.

Вибірка

Для аналізу основних рис представлення УГКЦ в українському медійному дискурсі було обрано масив медійних текстів за період від січня по червень 2011 р. До масиву увійшли усі матеріали національних друкованих та інтернет-видань, що містили згадки про УГКЦ, а також усі сюжети національних телеканалів на цю тему. Загальна кількість матеріалів у вибірці 667, з них 132 сюжети на телеканалах, 287 матеріалів у пресі та 248 матеріалів у рейтингових інтернет-виданнях. Серед телеканалів найбільше матеріалів помістили «П'ятий» (33), ICTV (16), «1+1» і ТВі (по 14), «Сіті» й «Україна» (по 10). Серед друкованих видань безумовним лідером за аналізований період став «День» (64), далі йдуть «Україна молода» (38), «Газета по-українськи» (25), «Сьогодні» (17), «Голос України» (16), «Дзеркало тижня» та «2000» (по 13). Серед інтернет-джерел для аналізу було обрано два рейтингові інтернет-видання «Українська Правда» та «Кореспондент», а також один із підрозділів порталу «Українська правда» – онлайнове видання «Історична правда». За 6 місяців з січня по червень 2011 р. на «Українській Правді» було опубліковано 75 матеріалів, які містили згадки про УГКЦ, на «Історичній Правді» – 112, у виданні «Кореспондент.net» – 61.

Щодо календарного розподілу згадок, то за зазначений період найбільше матеріалів про УГКЦ у березні 2011 р.: 220 публікацій, що пов'язано з потужним інформаційним приводом обрання нового голови УГКЦ, найменше – 51 матеріал – у січні 2011 р. (див. табл. 1).

Таблиця 1

Кількість згадок по місяцях (січень–червень 2011 р.)

Джерело згадок	Січень	Лютий	Березень	Квітень	Травень	Червень	Загалом
Преса	31	46	69	44	36	61	287
ТБ	2	12	59	29	9	21	132
Інтернет	18	23	92	59	23	33	248
Усього	51	81	220	132	68	115	667

Варто відзначити, що, крім видань, які традиційно пишуть про українську культуру й історію, пропагують українські цінності та поділяють ідеологічні позиції українського патріотизму (до таких я відношу «Український тиждень», «Газету по-українськи», «День», «Україну молоду»), про УГКЦ також регулярно пишуть деякі газети (як от «2000», «Рабочая газета», «Сегодня»), котрі просувають «проросійські» та «панслов'янські» настанови. Інтерес до церкви з боку ідеологічно відмінних медійних «таборів» можна пояснити прагненням пропагувати серед читачів теми, що актуалізують українську національну ідентичність, з одного боку, та бажанням її делегітимізувати, з іншого боку. Очевидно, що для прихильників обох груп УГКЦ складає невідокремну частину цієї ідентичності. Саме тому я вважаю за доцільне аналізувати способи представлення УГКЦ виданнями, які належать до обох груп.

Структура дискурсу: Теми та формати

Найрозповсюдженішим жанром подання пов'язаної з УГКЦ інформації у вказаний період були новини. Хоч жанр новин, за класифікацією Ван Дейка, належить до інформаційного, а не оцінкового типу дискурсу, новини містять не лише факти, але й певну оцінку фактів [7]. Виконуючи, таким чином, інституційну функцію повідомлення про події, медіа ефективно творять уявлення про «об'єктивність» та «правдивість» інформації, а також накидають аудиторії певні ідеологічно-навантажені значення [2]. Серед інших жанрів можна назвати історичні розвідки, аналітичні й публіцистичні статті, репортажі, інтерв'ю, ток-шоу, проте їхня кількість дуже обмежена.

Головні теми медійних текстів зі згадками про УГКЦ були такі (за ступенем популярності):

1. Християнські свята та пости, участь УГКЦ у богослужіннях та молебнях.

2. Зречення з посади голови церкви Любомира Гузара та обрання на цю посаду Святослава Шевчука.

3. Відзначення 10-ї річниці приїзду в Україну Папи Івана Павла II.

4. Соціальні та культурні ініціативи церкви у різних регіонах.

5. Історія церкви (біографічні розвідки про видатних священників, річниці історичних подій тощо).

6. Згадки про УГКЦ та її лідерів у різних контекстах.

7. Релігійна та міжконфесійна ситуація в Україні, становище УПЦ (МП) та утиски представників інших конфесій, перспективи об'єднання українських церков.

8. Конфлікти за участі УГКЦ (наявність невизнаної гілки всередині церкви (Василіани), конфлікт у Львові навколо приміщення книгосховища – колишнього храму УГКЦ тощо).

Конфесійна ідентичність греко-католиків: залучення чи іншування?

Найпоширенішим типом текстів, у яких згадуються греко-католики, є новини про відзначення християнських свят та про початок чи завершення християнських постів. Інформація про свята подається здебільшого у рамці релігійній, а не світській (наприклад, як інформація про вихідний день). Новими про свята, хоч і нейтральні за характером представлення, є важливим чинником для формування групової – і релігійної, і національної – ідентичності. До прикладу, новини про спільне відзначення Різдва православними та греко-католиками формують уявлення про спільність традицій і релігійних обрядів двох конфесій, їх належність до єдиної групи «українців», для яких Різдво є традиційним святом. Проте різні медіа по-різному конструюють календарну спільність свят у греко-католиків та православних. Так, сюжет ICTV чітко об'єднує свята й містить імпліцитне припущення про більшу традиційність православних свят, які святкують також і греко-католики: *«Вчера православные и греко-католики отмечали один из самых главных православных праздников» (ICTV, 20 січня 2011 р.)*. Натомість то 5 канал представляє цю спільність більш нейтрально, не роблячи наголосу на первинності православної ідентичності: *«6-го січня православні та греко-католики відзначають Свят-вечір» (5 канал, 6 січня 2011 р.)*. Уявлення про близькість і українськість реалізується в дискурсі також за допомогою уникання називань, що позначають розрізнення. Телеканали широко використовують узагальнювальні називання «віряни», «християни»,

підкреслюючи належність, у першу чергу, до загалу віруючих, ніж до окремих конфесій: *«Сьогодні віряни відзначають свято Вознесіння» (5 канал, 13 червня 2011 р.)*.

Водночас повідомлення про те, що Президент привітав із Різдом лише православні конфесії, не згадавши греко-католиків і протестантів, лише посилює цю спільність, адже критика «ненормальної» поведінки офіційної особи ґрунтується на невисловленому припущенні, що Президент зобов'язаний був привітати представників усіх християнських конфесій, які святкують Різдво в один день, тобто належать до «наших». Зокрема, в аналітичній статті на «Українській правді» Ірина Лукомська критикує надання Президентом преференції православним і виключення представників інших християнських конфесій та інших релігій за межі «дефолт-ідентичності», що мала б означати «усіх співвітчизників» та «народ України»: *«У виступах Президент наголошує на пріоритетності лише однієї релігії – православ'я. Це засвідчило його привітання з нагоди Різдва, в якому він, вітаючи «усіх співвітчизників, об'єднаних у великий і гідний народ України», згадав лише «православних християн»» (Українська правда, 19 січня 2011 р.)*.

Проте існує також альтернативне представлення УГКЦ, яке ставить під сумнів традиційність цієї церкви і в різний спосіб наголошує на традиційності лише православ'я, виключаючи УГКЦ із релігійної «дефолт-ідентичності». Деякі видання, що поділяють настанову на критику греко-католиків, як-от «2000» та «Рабочая газета», не лише ставлять під сумнів традиційність УГКЦ на території України, а й використовують називання «уніати» для іншування вірних цієї церкви. Ці видання також наголошують, що УГКЦ не лише не є традиційною для усіх українців, а навіть не є нормальною для населення Галичини: *«...доказывали, что униатство в Галичине в последние годы фактически навязано политиками, а множество населения до сих пор остаются православными. «Но жива православная вера на Галичине!» («2000», 20 травня 2011 р.)*.

Історичні наративи

Хоча матеріали на теми історії та історичної пам'яті, в яких є згадки про УГКЦ, складають порівняно невелику частину медійного дискурсу (27 матеріалів у різних друкованих виданнях – це приблизно 6 % вибірки), ця дискурсивна практика є найбільш ідеологічно заангажованою. Через накидання певного бачення історичних подій у медійному дискурсі відбувається змагання уявлень про УГКЦ як регіональну галицьку чи, навпаки, всеукраїнську церкву.

Яскравою ілюстрацією такого змагання є матеріали про відкриття пам'ятної дошки у Харкові на честь очільника УГКЦ Йосипа Сліпого. «Україна молода», «проукраїнське» за ідеологічними орієнтаціями видання, наводить слова мера Львова Андрія Садового, який називає Сліпого «видатним релігійним сподвижником»: *«Вшанувати пам'ять видатного релігійного сподвижника харків'яни намагалися вже не раз. Мета нашого візиту – відкриття пам'ятної дошки патріарху Йосипу Сліпому, особистості планетарного масштабу, – сказав пан Садовий»* (Україна молода, 23 лютого 2011 р.). Такій характеристиці протистоїть коментар мера Харкова Добкіна, для якого основним проблемним моментом є зв'язок діяльності Сліпого з УПА: *«Ми поставили єдину умову: там не буде ніяких згадок про УПА, нічого такого, що викликатиме роздратування багатьох ветеранів, – наголосив «губернатор»...»* (Україна молода, 26 січня 2011 р.). Тут репродукується невисловлене припущення, що для мешканців Харкова, й зокрема для радянських ветеранів, публічна згадка про Йосипа Сліпого як про вояка УПА є ненормальною, потенційно конфліктною. Натомість позиція радянських ветеранів подається радше як загальноновизнана нормальність.

Окремо варто зазначити, що серед інтернет-джерел я аналізувала матеріали сайту «Історична правда», який є структурним підрозділом інтернет-видання «Українська правда». «Історична правда» спеціалізується на публікаціях про так звані «невідомі сторінки» української історії та історичну пам'ять і, серед інших тем, багато уваги приділяє також історії УГКЦ. За аналізований період на

сайті було 112 матеріалів зі згадками про УГКЦ, з них 10 матеріалів стосувались конкретно історії церкви та її очільників. Головними темами матеріалів були репресії проти священників УГКЦ у 1939–45 рр. та ліквідація церкви у 1946 р., діяльність УГКЦ у підпіллі, стосунки УГКЦ та її лідерів з ОУН, участь священників УГКЦ в УПА, загальна історія УГКЦ від часів Берестейської Унії 1596 р., а також біографії видатних особистостей – патріархів і священників УГКЦ.

Перелік тем свідчить про підвищений інтерес видання до періоду 1939–46 рр., коли проти церкви та її священників почались репресії. Інші матеріали, опубліковані про цей період, стосуються діяльності ОУН та УПА. Публікації на ці теми мають поєднати історичну пам'ять про греко-католиків, бійців УПА, членів ОУН у єдиний образ українського націоналіста, який боровся з іноземною окупацією рідної землі. Очевидно, що в уявленні авторів сайту саме ці історичні образи й складають українську ідентичність, на противагу наративам, нав'язаним радянською історією: *«Українська Греко-Католицька церква була носієм української національної ідеї та впливала не лише на релігійне, а й суспільно-політичне життя Галичини. Саме тому радянське керівництво розглядало її як суттєву перешкоду на шляху до радянізації західноукраїнських земель» (Історична Правда, 15 квітня 2011 р.)*. Таким чином, однією із провідних мотивів у представленні УГКЦ є протиставлення греко-католицької та радянської ідентичності. До прикладу: *«...Патріархом Любомиром Гузаром — людиною, яка уособлює усе «нерадянське» (Дзеркало тижня, 18 квітня 2011 р.)*.

Щодо історичних наративів, які втілюються в медійному дискурсі, то вони є достатньо різнорідними за характером і часто протилежними за ідеологічним забарвленням. Скажімо, Володимир Яворівський згадує історію своєї сім'ї та описує переслідування греко-католиків на Західній Україні з боку радянського режиму: *«Мій прадід був греко-католицький священник. ...Церкву спалили в 44-му році, сім'ю вигнали. А насправді наша церква греко-католицька церква пройшла через підпілля, через період так званий*

катакомбний. Коли священників висилали ешелонами на Магадан. Коли священників заставляли добувати вугілля в Воркуті...» (Володимир Яворівський, на шоу Савіка Шустера, 21 січня 2011 р.) А газета «2000» в історичному нарисі «Легалізація уніатів», в свою чергу, подає спогади очевидців про звіряче поводження греко-католиків під час захоплення храмів: «Очевидцы рассказывают, что захватывая храмы, униаты так избивали попадавшихся им защитников, чтобы нанести неизлечимые увечья: священников намеренно били в алтаре — стремясь обязательно ударить зубами или глазами о престол...» (2000, 23 лютого 2011 р.) За статусом знання обидві розповіді рівнозначні, оскільки обидві подаються як свідчення очевидців і обидві рясніють подробицями репресій та насильства.

УГКЦ та національна ідентичність: регіональна чи глобальна?

Інше потенційно проблемне й неоднозначне у своїх медійних представленнях уявлення стосується територіальної розповсюдженості греко-католицької церкви в Україні та її златності бути церквою, що об'єднує усіх українців, а не лише мешканців Західної України. Регіональний поділ ідентичностей на «галичан-уніатів» та «наддніпрянців-православних» у різний спосіб відбувається у текстах багатьох ЗМІ. Одні медіа показують цей поділ прямо: «...*послужить убедительной иллюстрацией и к тезису Дмитрия Табачника о существовании на Украине двух разных народов — галичан-униатов и надднепрянцев-православных*» (2000, 20 січня 2011 р.). Водночас інші видання, які використовують переважно жанр новин, подають такі питання стриманіше й опосередкованіше, зокрема, наводячи й заперечуючи розповсюджені кліше: «*Новый владыка УГКЦ успел заявить, что его церковь не «западноукраинская», как многие уверены, а глобальная*» (Сегодня, 29 березня 2011 р.); «... *УГКЦ таким чином хотіла продемонструвати, що вона не є «церквою західняків», а простирає свій вплив на всю країну*» (Україна молода, 29 березня 2011 р.)

Теза про відмову від регіонального статусу церкви стала активніше звучати в мас-медіа після обрання нового Патріарха УГКЦ Блаженнішого Святослава, зокрема деякі

медіа подали тезу з його виступу невдовзі після інтронізації, де він говорив про не лише національний, а й «глобальний» статус УГКЦ, маючи на увазі залучення української діаспори: *«Думаю, мнение о том, что мы являемся церковью региональной, уже абсолютно не отвечает Действительности. Мы сегодня церковь глобальная. Мы распространились далеко за пределы Галичины...»* (Бл. Святослав, *Комментарии*, 1 квітня 2011 р.).

Символічним доповненням до слів Бл. Святослава стало проведення церемонії інтронізації у недобудованому Соборі Воскресіння Христового на лівому березі Дніпра в Києві. Багато медіа побачили в цьому символічний «прорив на Схід» та боротьбу за національну ідентичність церкви: *«Интронизация новоизбранного главы УГКЦ состоялась в Киеве в возведенном недавно униатском Патриаршем соборе Воскресения Христова, а не во Львове, как это бывало прежде. Собор на левом берегу Днепра подобно форпосту бросает вызов всему украинскому каноническому православию»* (*Рабочая газета*, 14 квітня 2011 р.).

Висновки

Для переважної більшості засобів масової комунікації України новини про УГКЦ, як і загалом на релігійну тематику, не є пріоритетними. Брак аналітичних матеріалів і розслідувань на соціальну й історичну тему робить медійне представлення діяльності УГКЦ несистематичним і орієнтованим на надзвичайні події (як-от призначення нового голови), «релігійний паркет» (новини про молебні, богослужіння) чи «легкі» новини про відзначення християнських свят населенням України. Можна також відзначити майже повну відсутність політичних коментарів керівників церкви, заяв церкви щодо суспільно-значущих політичних подій, партійних афіліацій керівництва церкви, яке б дало змогу скласти уявлення про стосунки УГКЦ та політичному. Як наслідок, лідери досить чисельної релігійної громади позиціонуються радше в соціально-культурному, а не у громадсько-політичному статусі, на відміну від інших релігійних лідерів (наприклад глави Російської Православної Церкви Патріарха Кирила), які постають у ЗМК як політичні діячі.

Загалом мейнстримові медіа включають УГКЦ до поля «нормального, звичного», новини про УГКЦ та її керівників подаються у нейтральному тоні, майже без проблематизації. Незважаючи на позірно виважений та збалансований характер представлення УГКЦ, упередженість виявляється шляхом замовчування певного роду інформації за рахунок типових форматів висвітлення та шляхом виключення лідерів УГКЦ з певних суспільних обговорень. Водночас група друкованих видань, які можна віднести до «проросійських» чи «панслов'янських», виявляють високий інтерес до тем, пов'язаних з УГКЦ, проте їхнє представлення є гостро критичним, ідеологічно-навантаженим (що виявляється, зокрема, в називанні «уніати» замість конвенційного «греко-католики») та спертим на припущення про «ненормальність», «нетрадиційність» греко-католицької церкви в Україні.

Історичні наративи й елементи історичної пам'яті, пов'язаної з УГКЦ, використовуються як потужний засіб легітимації чи, навпаки, делегітимації ролі цієї церкви в історії України та залишаються однією з найгостріших тем, щодо яких відбувається протистояння двох ідеологічно-навантажених способів представлення минулого. Як бачимо, історія створення, заборони та подальшої реабілітації УГКЦ належить до тих сторінок історії, щодо яких в українському суспільстві немає спільного уявлення та триває конфлікт, який тією чи іншою мірою провокують і підтримують медіа, що мають різні погляди на ці події.

1. Гнатюк О. Прощання з імперією. Українські дискусії про ідентичність. – К., 2005.

2. Кулик В. Дискурс українських медіа: ідентичності, ідеології, владні стосунки. – К., 2010.

3. Blommaert J. Discourse: A critical introduction. Cambridge, 2005.

4. Fairclough N. Media Discourse. – London, 1995.

5. Fairclough N. Language and Power. – London, 2001.

6. Sykes M. Discrimination in Discourse // Handbook of discourse analysis. Ed. by T. A. van Dijk. – Vol 4. – London, 1985. – P. 83–100.

7. Van Dijk T. News as discourse. – Hillsdale, 1988.